

ULUSLARARASI SOSYAL ARAŐTIRMALAR DERĐİŐİ THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

Uluslararası Sosyal Araőtırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research
Cilt: 13 Sayı: 75 Yıl: 2020 & Volume: 13 Issue: 75 Year: 2020
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

ORTAÖĞRETİM ÖĞRENCİLERİNİN İMAN ESASLARINA İLİŞKİN GÖRÜŐLERİ OPINIONS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS ON THE PRINCIPLES OF FAITH

Ayőe Bettil AKDEMİR*

Öz

Bu çalışmada ortaöğretim öğrencilerinin iman esaslarına ilişkin görüşlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Nitel araştırma desenlerinden durum çalışma ile yürütölen araştırmanın katılımcıları 2018-19 öğretim yılı içinde Batı Karadeniz Bölgesinde bulunan bir ilin merkez ilçesinde öğrenim gören 177 ortaöğretim öğrencisidir. Öğrenci görüş formu kullanılarak toplanan verilerinin analizinde nitel analiz türlerinden betimsel analiz ve içerik analizi birlikte kullanılmıştır. Öğrencilerin sorgulama biçimleri ve yaklaşımları değerlendirildiğinde, inançla ilgili bazı temel soruları olduğu ve bundan dolayı iman esaslarına şüphe ile yaklaştıkları sonucuna ulaőtılmıştır. Güncel dini ve felsefi sorunlar/tartışmalar bağlamında genç bireylerin din ve dünya görüşlerinin nasıl şekillendiği, dini olgu ve olaylara nasıl yaklaştıklarını göstermesi bakımından çalışmanın önemli olduğu düşünölmektedir.

Anahtar Kelimeler: İman, İman Esasları, İman Tasavvuru, Din Karşıtı Akımlar, Din Öğretimi.

Abstract

In this study, it is aimed to determine the opinions of secondary school students on the principles of faith. Qualitative research study conducted by the participants of the case studies patterns of the western Black Sea 2018-19 academic year studying in a province located in the central district is District 177 secondary school students. Descriptive analysis and content analysis, one of the qualitative analysis types, were used in the analysis of the data collected using the student opinion form. When the students' questioning styles and approaches were evaluated, it was concluded that they had some basic questions about faith and therefore they approached the principles of faith with suspicion. In the context of contemporary religious and philosophical problems/debates, it is thought that the study is important in terms of how young people's religion and world views are shaped and how they approach religious phenomena and events.

Keywords: Faith, Principles of Faith, Imagination of Faith, Anti-Religious Movements, Religious Education.

* Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Bölümü, Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, orcid.org/0000-0001-5939-6511, ayseakdemir@duzce.edu.tr



1. GİRİŞ

Varlık alemi içinde insan, özel niteliklere sahip (İnsan 76/1-2; İsrâ 17/70; Tin 95/4), belirli bir anlam ve sorumluluk çerçevesinde (Beyyine 98/5; Kıyamet 75/36; Mû'minun 23/115; Zariyat 51/56) yeryüzünün temsilcisi olarak yaratılmıştır (Bakara 2/30; En'am 6/165; Neml 27/62). İnsan, taşıdığı bu anlam ve sorumluluk gereği iyilik ve kötülük potansiyeline sahiptir (Şems 91/7-8; İsrâ 17/11; Müslim, Zekât, 69; Darimi, Büyü, 2). Bu sebeptendir ki her söz ve eyleminin karşılığı vardır (En'am 6/160; Necm 53/38-42; Zilzal 99/7-8; Zümer 30/70). Bu ilkeler ve değerler bütünü insan hayatında dini anlamlı kılmıştır (Buhari, İstikraz, 20; Buhari, Cihad, 46).

'Din, akıl sahibi insanları övgüye değer iradeleriyle bizzat hayırlı olan şeylere sevk eden ilahi bir kanundur' (Cürçânî, 2012 s.174; Bilmen, 1972 s.43-44). Din bir varlık olarak insana hitap etmiş, anlam arayışında hidayeti ve doğru yaşamın ilkelerini sunmuştur. Dünyada insanın taşıyacağı kaygılarını gidermek, güveni ve huzuru yaşayacağı yolu göstermiştir (Akdemir, 2019a). Bu bağlamda din sorumluluk getiren Allah ile sorumlu tutulan insan arasındaki ilişki (Aslan, 2014), yaratıcı ile insan arasında bağ kuran ilahi bir bildiridir (Dorman, 2018). Vahyin ifadesiyle din insana en doğru yaşam ilkelerini sunar (Yunus 10/57; İsrâ 17/9) doğruluğun ve huzurun kaynağıdır (Nahl 16/64; Fussilet 41/44). Dileyen hür iradesi ile dinin bu ilkelerini yaşayarak kurtuluşa erer, dileyen ise kendi aleyhine sapsmış olur (Yunus 10/108; İsrâ 17/15; Zümer 39/41).

İslam, adalet ve emniyet, hak ve hakikat dairesi içinde aklın ve kalbin Allah'a teslimiyetidir (Carullah, 2013). Sonsuzluğu arayan insan kalbi (Tillich, 2000) yalnızca iman ile değişir ve gelişir (Akbulut, 2018). İman salt inanç olmadığı gibi düşük olasılıklı bir bilgi de değildir; aksine bilinçli bir eylemdir (Tillich, 2000). Tillich (2000) 'Akli imanın önşartı' kabul eder ve imanı 'içerisinde aklın vecdi olarak kendisinin ötesine ulaştığı eylem' şeklinde tanımlar. Maturidi düşünce, inanç ve duygu ile akıl arasında bağ kurarak, imanın nuru ile düşünen, ihtiras ve kötü duygulardan temizlenmiş bir kalbe vurgu yapar (Nesefî, 2019; Kutlu, 2006). İman böyle bir kalbin fiilidir (Güler, 2009). İman Yüce Allah'ın insan vicdanına sunulan bir nurdur ve bu insan vicdanını aydınlatır. Bu sayede bütün varlık ile bir ünsiyet bir güven oluşur ve her şeyi anlamlandırır (Bakara 2/208; Maide 5/69; En-am 6/58, 82; Yunus 10/99). İman insanı insan kılan en temel ilkedir (Enfal 8/24; Furkan 25/77; Nahl 16/99).

Allah, insanı akıl ve vicdan sahibi; özgür ve sorumlu bir kul olarak mı yaratmıştır, yoksa tüm eylem ve davranışları belirlenmiş bir oyuncak olarak mı? Bu soruya verilecek cevap, bir yaratıcının varlığının insanın hürriyetinin önünde engel olup olmadığına da cevabı olacaktır (Akbulut, 2018). Mahiyet ve kabiliyet itibarıyla her şey ilme bağlıdır ve bütün ilmi hakikatlerin temeli ve ruhu Allah'ı tanımaktır ve bunun temel ilkesi Allah'a imandır (Bakara 2/82, 165, 208, 257; Nisa 4/122, 175; Maide 5/9; Taha 20/82; Hac 22/38). İman tasavvurlarındaki farklı yaklaşımlar, imanı temellendirme sorununu doğurur (Uslu, 2016). Allah'ın insanı kendi iradesiyle yaptığı iş ve eylemlerden sorumlu tutması, ödül ve ceza bu iradeli davranışlara göre vermesi ilkesiyle bağdaşmaktadır (Sarmış, 2014). İnsanın özgürlüğü ve kader konusunda yapılan tartışmalara gelindiğinde sorun, Allah'ın kâinatı belli bir düzen dahilinde yaratmasında değil, eylemlerinin olumlu ya da olumsuz sonuçlarından sorumlu olan insanın, bu eylemlerinin Allah tarafından ezelde tayin ve tespit edilip edilmediğidir. Yaratılmış her varlığın kendine has kaderi bulunmaktadır. Kendisine irade ve akıl verilmiş olan insanın kaderi de iyilik ve kötülük işleyecek biçimde yaratılmış olmasıdır (Akbulut, 2018).

İman, bilgi ve kalp fiillerini birlikte barındıran varoluşsal bir yönelimdir (Ay, 2011). Bu yönelim iman-bilgi ilişkisine kaynaklık eder (Esen, 2008). İman ve akıl, kimi zaman tezat içeren bilgi kaynağı olarak takdim edilmesine rağmen (Kenny, 2018) bir yaratıcının varlığına inanmak ya da inanmamak konusunda delillerin olmaması inanmaya engel olamamalıdır. Zira bu hayati bir tercihtir (Clifford, 2006). Din karşıtı akımlar, yeryüzünde varolan yaygın kötülük ve acıların varolması (Rowe, 2014), yaratıcı ve kötülük arasındaki ilişkinin varlığını koruyan zor sorular içermesi -Niçin Tanrı önlemeye yetecek gücü olduğu halde, bu kadar kötülüğe izin verir? Neden kötülükleri durdurmak için müdahale etmez? vb.- (Hasker, 2014), kimi insanların samimiyetle aramalarına rağmen bir yaratıcıya dair açık ve anlaşılır bir delile ulaşamamış olmanın yaşattığı hayal kırıklığı (Schellenberg, 2014), dünyanın kökeni, yapısı ile ilgili pek çok inanç din adamlarınca savunulmasına rağmen din ve bilimin uzlaşmaz bir çatışma içinde olduğu (Worrall, 2014)



şeklinde iddiaların bir yaratıcının var olmadığına dair güçlü birer delil olduğunu savunmaktadırlar. Bunun yanında varolan dini çeşitlilik içinde, bir dinin temel doktrinal ve tarihsel iddialarının geçerli ve doğru olduğunu kabul etmenin dışlayıcılık içerdiği ve hiçbir dinin bütünsel bir hakikat sunamayacağını (Byrne, 2014) iddia etmektedirler. Dini inançların akli temelden yoksun, dolayısıyla kabul edilemez olduğunu ileri süren kimi ateist ve agnostik düşünürler (Uslu, 2016) tanrıyı sürgüne göndermiş ya da öldüğünü iddia etmiştir. Böylelikle yaratan insan hayatından çıkarılmaya çalışılmıştır (Süt, 2019). Hıristiyan teolojinin akla gereken değeri vermemesi din-dünya, din-bilim ve din-ahiret dengesinin kurulmasına neden olmuş, bu ise insanın bütünüyle dinden uzaklaşmasını hızlandırmıştır (Coşkun, 2014).

Deizm temel doktrini yalnızca akılla kavranabilen bir yaratıcının varlığını kabule dayanır. Bu felsefi akım vahyin ve peygamberliğin gereksizliğini savunur (Bolay, 1990; Demir ve Acar, 1993; Vural, 2003). Batıda deizmin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan tahrif edilmiş bir peygamber yani İsa anlayışıdır. Kendisine atfedilen tanrısal vasıflar arasında, insan kimliği belirsizleşen ve tümüyle mito-teolojik karaktere büründüren bir peygamber anlayışının reddedilmesi doğal karşılanabilir (Düzgün, 2017). Oysaki İslam düşüncesinde nübüvvet, Allah'ın insanlara mesajını ulaştırdığı elçilik kurumudur. Peygamberleri diğer insanlardan ayıran nokta elçilik görevidir. Bu bağlamda vahiy, tutarlı, ölçülü, beşer bir peygamber gerçeği ortaya koymuştur (Akdemir, 2019b).

Din sorumluluk, farkındalık ve hatırlama iken zaman içinde alışkanlık, ezber ve taklide evrilmiştir (Güler, 2014). Müslümanların dini anlama ve yaşama bakımından büyük bir çıkmazda olduğu günümüzde, kimi gruplar geçmiş alimlerin görüşlerini uyulması gereken kurallar bütünü olarak kabul ederken; kimileri de bu durumu tamamen reddederek, yeni durumlar karşısında yeni hükümlere gitmenin kaçınılmaz olduğunu savunurlar (Atay, 2015). Dinsel paradigma bireyin yaşamında çok önemlidir. Birey doğrudan Allah'a karşı sorumludur. Bireyin yaratıcısı ile kurduğu ilişki doğrudan ise bu ilişki bireye barışçı bir kişilik, dolaylı bir ilişki ise çatışmacı bir kişilik kazandırır. Dini önermeler bireye yöneliktir; din bireyde başlar bireyde biter. Kur'an'ın önerdiği din, bireyin mantıklı ve tutarlı olmasını sağlamaktadır (Akbulut, 2018 s.148). 'İman bilinçli bir eylemdir. Bilinçdışı öğeler odaklanmış eylem olmaksızın zihinsel durumu belirlerse, iman gerçekleşmez ve onun yerini zorlama alır. Çünkü iman bir özgürlük meselesidir' (Tillich, 2000; s.18). Özgür tercihlerle belirlenen her eylem ahlaki açıdan da değer taşır. Önceden belirlenmiş bir ilişki övgü kazandıran bir durum değildir (Süt, 2019).

Din her bireyde doğuştan gelen bir özelliktir (Rum 30/30). Bu bağlamda din eğitimi ile kazandırılacak ilk şey doğru bir Allah inancı olmalıdır (Nas, 2018). İman esaslarının öğretiminde bilgi, duygu, eylem bölünmezliği önemlidir (Yılmaz, 2014). Bireyde fiziksel ilerleme, gelişme ve değişimin yanında duygusal ve zihinsel gelişimi ve eğitim gereklidir (Akbulut, 2018). Bu noktada din eğitiminde amaç inanca ilişkin değerlerin olduğu gibi benimsetilmesi değil, bu değerlerin nasıl anlamlandırılacağına öğretilmesi olmalıdır (Ok, 2005). Böylelikle imanının bilme, değerlendirme ve bağlanma işlevleri üzerine odaklanılarak yorumlanması (Mehmetoğlu ve Aygün, 2006) ve günlük hayatla ilişkilendirilmesi bireyde duyuşsal özelliklerin kazandırılmasına olanak tanır (Yılmaz, 2014). Ancak inanç ve hayat arasında dengeli bir etkileşim sağlanamazsa dini sorgulama inanç problemlerine zemin hazırlayabilmektedir (Gündüz, 2014). Modern çağın başlıca inanç problemi dinin önemi ve gerekliliği hakkında şüphe duyma ve dolayısıyla dine ilgisiz kalmadır. Bu ilgisizliğin bir sonucu olarak ahiretin inkârı doğar ki bu da varlığın bir amacı olduğunun kavranmasını zorlaştırır. Allah'ın varlığı, insan ve evrenle irtibatı, insanın varlığının anlamı, ölüm ve sonrasında yaşamın imkânı gibi temel varoluşsal konularda din ve felsefenin savunduğu argümanlara karşın pozitivist ve anti-teist akımlar dinleri itibarsızlaştırma çabası içinde karşıt argümanlar üretmektedirler. Bu akımlar, yaratıcının varlığını, nübüvvetin gerekliliğini, ahiretin imkanını ve insanın özgürlüğünün sınırları sorgulanmakta, din ve dindarları ağır biçimde eleştirilmektedirler. Din karşıtı akımlar çeldirici sorular yoluyla din konusunda tereddüt yaşayan bireyler üzerinde etki yaratabilmektedir. Ortaöğretim öğrencilerinin iman esaslarına ilişkin görüşlerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmanın, güncel dini ve felsefi sorunlar/tartışmalar bağlamında genç bireylerin din ve dünya görüşlerinin nasıl şekillendiği, dini olgu ve olaylara nasıl yaklaştıklarını göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.



2. YÖNTEM

Bu bölümde araştırma modeli, çalışma grubu, veri toplama araçları, verilerin analizi ve geçerlik-güvenirlilik çalışmalarına ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

2.1. Araştırma Modeli

Bu araştırma ortaöğretim öğrencilerinin iman esaslarına ilişkin görüşlerinin belirlenmesine yöneliktir. Bu amaçla araştırma, nitel araştırma türlerinden durum çalışması modeli ile desenlenmiştir. Nitel araştırma, sosyal ya da beşerî bir probleme birey ya da grupların yüklediği anlamları keşfetme ve anlamaya yönelik bir yaklaşımdır (Creswell, 2017). İnsan deneyimlerine dayalı olan bu yaklaşım, insan algılarını, varsayımlarını, önyargılarını ve bunların sosyal yaşamla ilişkilerini açıklamak ve insanların hayatlarındaki olaylara, süreçlere, yapılara yönelik düşüncelerini ortaya çıkarmak için oldukça uygundur (Miles & Huberman, 2016, s. 10). Durum çalışması, bir olayın birden çok kanıt kullanılarak kendi gerçek yaşam bağlamında yoğun biçimde çalışılması ile ilgilidir. Güçlü bir değerlendirme ve açıklama potansiyeline sahiptir. Tematik olmaktan ziyade betimsel ve bütüncüldür (Creswell, 2018; Glesne, 2015; Robson, 2017; Yin, 2017). Bu çalışmada ortaöğretim öğrencilerinin iman esaslarına ilişkin görüşlerini detaylı biçimde betimlenmek ve derinlikli bir çıkarıma ulaşmak amacıyla durum çalışması deseni tercih edilmiştir.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırma 2018-19 öğretim yılı içinde Batı Karadeniz Bölgesinde bulunan bir ilin merkez ilçesinde öğrenim gören 177 ortaöğretim öğrencisi ile yürütülmüştür. Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme türlerinden maksimum çeşitlilik örnekleme kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, araştırmacının keşfetmek, anlamak, iç görü kazanmak istediği pek çok şeyin öğrenilebileceği bir örneklem seçiminin zorunlu olduğu varsayımına dayanır (Merriam, 2018). Çalışmanın amacına bağlı olarak derinlemesine bilgi sağlayacak araştırma yapılmasına olanak tanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Maksimum çeşitlilik problemi ilgili olarak kendi içinde benzeşik durumları belirleyerek çalışmanın bu durumlar üzerinde yapılmasıdır (Büyüköztürk vd., 2016). Araştırma amaçları doğrultusunda, öğrenim gördükleri lise türlerine göre öğrencilerin inanç algıları ve dini yaklaşımlarının çeşitlilik gösterebileceği düşünülmüş; bu amaçla çalışma grubu Fen Lisesi, Anadolu Lisesi, Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ve Anadolu İmam-Hatip Lisesi olmak beş tür ortaöğretim kurumunda öğrenim gören ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi alan 12. sınıf öğrencilerden oluşturulmuştur. Araştırma çalışma grubu ve verilere yönelik bilgiler Tablo I' de sunulmuştur.

Tablo I. Çalışma grubuna ilişkin bilgiler

Okul Kod	Öğrenci Kod	Öğrenci Sayısı	Soru/Yorum Sayısı
L1	Ö1 - Ö43	43	235
L2	Ö44 - Ö69	26	131
L3	Ö70 - Ö115	46	244
L4	Ö116 - Ö147	32	86
L5	Ö148 - Ö177	30	110
	Toplam	177	806

2.3. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak öğrenci görüş formu kullanılmıştır. Nitel araştırmalarda, derinlemesine açık uçlu görüşme, doğrudan gözlem ve yazılı dokümanlar veri toplama aracı olarak kullanılır (Patton, 2018). Nitel araştırma yaklaşımı veri toplama aracı tercihinde genellikle araştırmacıyı sınırlamaz (Creswell, 2018). Öğrenci görüş formları, öğrencilerin sunulan kavramlara ilişkin soru ve görüşlerini herhangi bir yönlendirme olmaksızın özgürce yazabilmelerini sağlamak amacıyla hazırlanan bir form niteliği taşımaktadır. Öğrenci görüş formları oluşturulurken iman-inanç konuları ve din karşıtı akımlara ilişkin literatür taranmış, gençlerin yaşayabilecekleri sorunların çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Ulaşılan sorunlar bağlamında öğrencilere soru yönetmek yerine, onların soru ya da sorunlarının belirlenmesinin doğru olacağına karar verilmiştir. Öğrenci görüş formlarında öğrencilere sekiz kavram sunulmuş, bu kavramlara ilişkin akıllarına takılan, inanma ile inanmama arasında şüphe duymalarına ya da



inanmamalarına neden olan soru ya da sorunlarını yazmaları istenmiştir. Elde edilen dokümanlar, ihtiyaç durumunda araştırma verilerine dönebilmek ve araştırmada özgün görüşlere yer verebilmek amacıyla okullarına ve öğrenci sayısına göre (okullar: L1, L2...; öğrenci görüş formları: Ö1, Ö2, Ö3...) şeklinde kodlanmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizinde nitel analiz türlerinden betimsel analiz ve içerik analizi birlikte kullanılmıştır. Nitel çalışmalarda tümdengelim yaklaşım ile başlanılan bir analiz, tümevarımsal analizle detaylandırılarak derinlikli ve bütüncül bilgiye ulaşabilir (Silverman, 2018). Betimsel analiz elde edilen verilerin daha önce belirlenen temalar doğrultusunda özetlenmesi ve yorumlanması iken, içerik analizi verilerin derinlemesine işlenmesidir. İçerik analizinde elde edilen kodlar belirli temalar çerçevesinde bir araya getirilerek anlamlı biçimde düzenlenerek yorumlanır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Betimsel analizin ilk basamağı olan çerçeve oluşturma aşamasında, öğrencilerin kavramlara ilişkin soru ve görüşlerinden oluşan veriler, bilgisayar ortamında, ilgili kavramlar altında toplanmış ve her bir soru/ifade kod kabul edilmiştir. Tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi aşamasına gelindiğinde bir önceki aşamada elde edilen veriler okunup ilgili kavramlar altında yeniden düzenlenmiştir. Bulguların tanımlanması aşamasına geçilmeden yeniden gözden geçirilen veriler, betimsel olarak belirlenen temaların altında toplanan sorulardan hareketle üst temaya, bu üst temalar birleşerek ana temalara ulaşılmıştır. İçerik analizinin ilk aşaması olarak veriler genel bir çerçeve içinde kodlanmış ve kodlar sınıflandırılmıştır. Kodlama güvenilirliğini sağlamak amacıyla veriler ikinci kez kodlanmıştır. İkinci kodlama ile ortak özellik gösteren temalara ve alt temalara ulaşılmıştır. Bu iki kodlama arasında unutmaya süresi bırakılmıştır. Ön kodlama ve ikinci kodlama uyum yüzdesinin hesaplanmasında Miles ve Huberman formülü (Miles & Huberman, 2016) kullanılmıştır. Bu çalışmada kodlar arası uyum yüzdesi %97'dir. Analizin son aşamasında ise veriler tema, alt tema ve kodlardan oluşan tablolar halinde sunulmuştur.

2.5. Geçerlik ve Güvenirlik

Çalışma grubu, problemi geniş bir perspektifte araştırabilmek için amaçlı örnekleme yöntemlerinden maksimum çeşitlilik yöntemine göre belirlenmiştir. Veri toplama aracı, kavramlar hakkında yönlendirme oluşturmayacak biçimde, yalnızca kavramlar (din, inanç, kader vb.) verilerek; katılımcıların bu kavrama ilişkin soru ve görüşlerini diledikleri gibi yazmalarını sağlayacak biçimde hazırlanmıştır. Ulaşılan veriler anlam bütünlüğü içinde kodlanmış ve mantıksal tutarlılık çerçevesinde raporlanmıştır. Araştırmanın her aşaması sarmal biçimde kontrol edilerek özgünlük sağlanmaya çalışılmıştır. Araştırma sürecinin tüm aşamaları uzman incelemesine sunulmuş ve öneriler doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Araştırmanın yöntem, süreç ve sonuç boyutlarının yapısal bütünlük içinde olması sağlanmıştır. Araştırmada kodlar arası uyum oranları Miles ve Huberman formülü ile hesaplanmıştır. Araştırma sonuçlarının veriler/temalar ile açıkça ilişkilendirilmesi ile doğrulanabilirlik sağlanmıştır. Araştırmada tarafsız bir bakış açısı ile kişisel varsayım, değer ve yanlılıklardan sıyrılmaya çalışılmıştır.

3. BULGULAR

Bu bölümde araştırma verilerinin analizi sonucu ulaşılan bulgular sunulmuştur.

3.1. Allah'a İman Konusu

Öğrencilerin Allah'a imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumlarına ilişkin bulgular Tablo 1'de sunulmuştur.



Tablo 1. Öğrencilerin Allah'a imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumları

Tema	Kod	
Allah'ın varlığı	Teizm	Allah'ın kudretini yeterince göz önünde bulunduruyor muyum? Varoluşu fizikle sorgulayabilir miyiz? Allah'a sevgi ve korku hissedememem normal mi? Allah'ı hayal etmenin günah olduğu söyleniyor; yücelttiğim bir şeyi neden hayal etmeyeyim? Allah'ın olduğunun kanıtları nelerdir? Allah'ı ölümden sonra görebilir miyiz?
	Ateizm	Yüce bir yaratıcının bu evrenden üstün olmasını kafam almıyor. Allah'ın doğmamış ve yaratılmamış olması ironi geliyor. Sınırsız ve mutlak bir kudrete inanmak zor geliyor. İnsanların inancı sonucu var olduğunu düşünüyorum.
	Deizm	O var ve bir "din" onu temsil edemez.
	Agnostisizm	İnsanın hayal ettiği bir fikirden ibaret olabilir mi? Allah gerçekten var mı? Varlığımı ya da yokluğunu açıklanamayacak bir varlık mıdır? Allah her yerde ise neden görüp hissedemiyoruz? Varlığından kesin bir şekilde emin olabileceğimizi düşünmüyorum.
	Varlık alemi	Allah insanları ya da evreni neden yarattı? Hiçbir şeye muhtaç değilken neden melekleri, bizi, evreni yarattı? Eğer gücü her şeye yetiyorsa, "Ol!" dediğinde oluyorsa, dünya neden on günde oluştu? Sorgularsak "dinden çıkma" korkusu var; Allah'ın ilk emrinin "oku" olması biraz çelişkili. Sorgulamadan konuları "Allah yarattı" olarak açıklıyor, sorgulayan insanları yargılıyorlar
Allah'ın mahiyeti	Neliği	Bir yaratıcı, bizden üstün bu nasıl oldu? Allah yaratılmamışsa nasıl var olmuştur? Allah yoktan nasıl var oldu? Tanrı neden vardır? Tanrı nedir? Nasıl bir varlık? Nasıl bir sıfatta? Nerede? Allah bizi görüyor mu? Tanrı diye nitelendirdiğimiz varlık tamamen geleceği biliyor mu? Allah neden övülmeyi seviyor bu kibirli olduğunu göstermez mi?
	Kudreti	Allah'ın gücünü çok merak ediyorum; koskoca evreni yönetmesi, herkesi izlemesi gibi
	Birliği	İnanıyorum fakat bizimkinin doğru olduğunu nereden bileceğiz? Herkes tek tanrıya inanırken ya başkaları haklıysa? Allah'a ya da Tanrı'ya inanıyorum ama ya yanlış yolda isem? Allah'tan başka tanrı var mıdır?
Allah tasavvurları	İnsanların tercihleri, yönelimleri, kararları konusunda keskin çizgilerle karar kılan bir varlığa neden minnettar olmalıyım? Tanrı'nın iyiliği ve doğruluğu hakkında şüphelerim yok değil. Allah'ı Mekke'de Kudüs'te değil beynin içinde aramak Adaleti ve merhameti hakkında şüphelerim var, Egoist.	

Tablo 1'de Allah'ın varlığını, Allah'ın mahiyeti ve Allah tasavvurları olmak üzere üç tema bulunmaktadır. Bu temalar Allah'a iman ile ilgili sorgu alanlarının temel özellikleri ifade etmektedir. *Allah'ın varlığını* temasına göre öğrenciler Allah'ın varlığını, Allah'ı teist, ateist, deist ve agnostik yargılarla sorgulamaktadırlar. Öğrencilerin sorgulama biçimleri ve yaklaşımları değerlendirildiğinde din karşıtı akımlardan etkilendikleri söylenebilir. Ayrıca bulgularda öğrencilerin, insanın ve evrenin yaratılışı bağlamında varlık alemini anlamlandırmaya çalıştıkları görülmektedir. *Allah'ın mahiyeti* temasında öğrencilerin Allah'ın mahiyetini neliği, kudreti ve birliği bağlamında sorguları görülmektedir. Buna göre öğrenciler insandan üstün bir tanrının varlığını, nedenini, nerede olduğunu, nasıl bir varlık olduğunu, sıfatını ve evreni nasıl yönettiğini anlamlandıramamaktadırlar. *Allah tasavvurları* temasındaki bulgular değerlendirildiğinde ise öğrencilerin Allah'ın adaleti, merhameti, iyiliği ve doğruluğu konusunda tereddütleri olduğu ve Allah'ı insanın tercihlerini, yönelimlerini, kararlarını belirleyen bir varlık olarak algıladıkları görülmektedir. Allah'a iman konusuna ilişkin doğrudan alıntılarının bir kısmı aşağıdaki gibidir:

Ö9: "İnsanın inanç ihtiyacı doğrultusunda kendi zihninde kendisinden daha güçlü bir şekilde hayal ettiği bir fikirden ibaret olabilir mi? Ya da aslında varlığını ya da yokluğunu açıklayamadığı bir açıklanamayacak bir varlık mıdır?"

Ö53: "Herkesi iyi yaratabilme hakkı varken neden iyi ve kötü yaratıp ceza ve ödül veriyor?"



Ö86: “Bazen aklıma takılmıyor değil bir tek benim değil herkesin aklına takılabilecek şey bu. Ben Allah’a ya da Tanrı’ya inanıyorum ama ya yanlış yolda isem?”

Ö59: “Her şeyin sınırlı ve kısıtlı olduğu bir evrende sınırsız ve mutlak bir kudrete inanmak zor geliyor. Bu sınırsız kudretin bizim gibi sınırlandırılmış varlıkları izliyor ve sonra da yargılıyor olması kulağa değişik geliyor.”

Ö52: “Genelde insanlar hiçbir şeyi sorgulamadan tüm konuları ‘Allah yarattı’ olarak açıklıyor ve sorgulayan insanları ise hiçbir şekilde anlayış göstermeden yargılıyorlar.”

3.2. Meleklerle İman Konusu

Öğrencilerin meleklerle iman konusundaki sorgu ve yorumlarına ilişkin bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Öğrencilerin meleklerle imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumları

Tema	Kod
Meleklerin varlığı	Varlık delilleri <i>Meleklerin doğru olup olmadığına dair Kuran ve hadisten başka kanıt var mı? Meleklerin sadece yanılısına olduğu düşünülebilir mi?</i>
	Varlıklarını reddetme <i>Meleklerin varlığına inanıyorum diyemem çünkü tanrı çok güçlü bir varlık. Neden bazı görevleri yerine getirmek için yeniden varlıklar yaratsın ki?</i>
	Allah'ın gücü bağlamında <i>Allah her şeyi yapabilecek güçteyken neden meleklerle ihtiyaç duydu? Melekler neden yaratılmıştır? Ne kadar yüce olduğunu kendi dehasıyla bilmiyor mu? Allah sonsuz güç sahibi ama görevleri işleri neden meleklerle yaptırıyor? Melekler olmasaydı ne değiştirdi? Allah her şeye gücü yeten değil mi? Allah'ın her şeye gücü yetiyorsa, melekler neden var? Tanrı madem çok kudretli, neden meleklerle ihtiyaç duyuyor?</i>
Yaratılma nedeni	Allah'ın yardıma ihtiyacı <i>Melekler Allah'ın isteklerini yerine getirmek için mi yaratıldı? Bencil değil mi? Allah'ın meleklerle ihtiyacı var mıdır? Yoksa neden yarattı? Sanki tanrının hizmetçileridir. Tanrının hizmetçilere ihtiyacı mı var?</i>
	Allah'ın ibadet ihtiyacı <i>Kendisine ibadet edecek melekleri varken neden insanı yarattı? Allah'ın ibadet edilmesine ihtiyacı var mı bu kadar? Tanrı'nın neden ona ibadet edecek meleklerle ihtiyacı var?</i>
	Görevleri <i>İsrafil'in Sur'a üflemesi fantastik geliyor. Cebrail'in görevi bitti mi? Melekler ne iş yaparlar? Görevleri ne, ayak işleri olamaz değil mi? Dünya da aynı anda birden fazla insan ölüyorsa Azrail hepsine nasıl yetişiyor?</i>
Sayıları <i>Meleklerde erkeklik dişilik yoksa nasıl bu kadar fazla olabilir? Kaç tane melek vardır?</i>	
İrade sahibi olmamaları <i>Neden meleklerle irade verilmemiştir? Melekler neden itaat ediyor.</i>	
Fiziki özellikleri <i>Meleklerin suretini çok merak ediyorum onların hareketlerini. Meleklerin görme, duyma ve koku gibi duyuvarının olmadığı doğru mu? Melekler nasıl görünür? Melekler duvardan geçebilir mi?</i>	
Özellikleri	Görülebilirliği <i>Melekleri görebilir miyiz? Melekler neden görünmüyor?</i>
	İnsanla irtibatı <i>Melekler bizi koruyorsa neden kazalar oluyor? Bizi koruyup kollayan bir melek var mı? Var ise bu kadar dehşet neden oluyor? Bizi melekler mi koruyor? Yoksa onların amacı sadece tanrıya ibadet etmek mi? İnsanın 384 tane meleği varsa bir organı koptuğunda meleği eksilir mi? Melekler beni temiz olarak görüyorlar mı?</i>
	Şeytan İnsanla irtibatı <i>Şeytan cennetten atılmasaydı ne olurdu? Neden şeytana uyarız?</i>
	Sureti <i>Şeytan nasıl görünür?</i>
	Neliği <i>Meleklerin iradesi yoksa şeytan da isyan etmiş bir melekse bu nasıl olabilir? Melekler iradesiz ise şeytan neden bize günah işletiyor? Şeytan bir zamanlar melek miydi? Şeytan niye melek değil?</i>



Tablo 2’de meleklerin varlığı, yaratılma nedenleri, özellikleri ve şeytan olmak üzere dört tema bulunmaktadır. Bu temalar meleklere iman ile ilgili sorgu alanlarının temel özellikleri ifade etmektedir. Meleklere iman konusundaki bulgular incelendiğinde *meleklerin varlığı* teması varlık delilleri ve varlıklarını reddetme bağlamında sorgulanmaktadır. Bulgularda öğrencilerin meleklere ilişkin vahiy ve rivayetler dışında somut kanıt aradıkları görülmüştür. Bununla birlikte, meleklerin varlığını Allah’ın gücü bağlamında ilişkilendirdikleri dolayısıyla Allah’ın yardımcıya ihtiyacı olmamasının, meleklerin varlığını kabul etmemelerine neden olduğu görülmüştür. *Yaratılma nedenleri* teması Allah’ın gücü bağlamında, Allah’ın yardıma ihtiyacı bağlamında, Allah’ın ibadet ihtiyacı bağlamında sorgulanmaktadır. Bu temaya göre öğrenciler, Allah’ın her şeyi bilen, her şeye gücü yeten olmasına rağmen neden meleklere ‘ihtiyaç’ duyduğunu anlamlandırmaya çalışmaktadır. Bu noktada öğrencilerin tanrı tasavvurlarından kaynaklanan bir problemin olduğu şeklinde yorumlanabilir. *Özellikleri* teması, meleklerin görevleri, sayıları, irade sahibi olmamaları, fiziki özellikleri, görülebilirliği ve insanla irtibatı bağlamında sorgulanmaktadır. Buna göre öğrencilerin soyut bir varlık olan melekleri kabul etmekte zorlandıkları ve çeşitli özelliklerini sorguladıkları söylenebilir. *Şeytan* teması ise insanla irtibatı, sureti ve neliği bağlamında sorgulanmaktadır. Bu temada öğrenciler şeytanın varlık olarak türünü, isyan nedenini, insanla irtibatını ve fiziki özelliklerini irdeledikleri görülmüştür. Meleklere iman konusuna ilişkin doğrudan alıntılar aşağıda sunulmuştur:

Ö95: “Meleklerin doğru olup olmadığına dair Kuran ve hadisten başka kanıt var mı?”

Ö61: “Meleklere, işin açıkçası çok inanmıyorum.”

Ö13: “Meleklere inanıyorum ancak rabbimin onlara ihtiyacı olmadığı halde neden yarattı anlamıyorum.”

Ö35: “Varlığına inancımda sorun yok fakat görevlendirme bakımından aklıma yatmıyor. Mesela Mikail melek doğa olayları ile ilgileniyor ya da İsrail Sur’a üflemele görevli. Allah’ın bunlara gücü şüphesiz ki yeter.”

Ö82: “Meleklerin iradesi yok diye biliyorum. Şeytan da isyan etmiş ve düşmüş bir melek olduğuna göre (en azından öyle biliyorum) nasıl isyan etmiş olabilir?”

3.3.Kitaplara İman Konusu

Öğrencilerin kitaplara iman konusundaki sorgu ve yorumlarına ilişkin bulgular Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3. Öğrencilerin kitaplara imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumları

Tema	Kod
Vahyin kaynağı	<i>İlahi kitapların Allah’tan geldiğine dair kanıt var mı? İnsan ürünü müdür? Ya ilahi değil de biri tarafından yazıldıysa? İnsanın yazmadığına inanabilir miyiz? Kuran’ı Kerim’e benzer bir kitap neden olmasın? İçinde yazılanlardan nasıl emin olabiliriz? İlahi kitaplar kendilerini elçi ilan eden insanların uydurduğu ilahi manifestolarsa? Kitabın bir ilahtan geldiğini kim doğruluyor? Yazanların içine kendi fikirlerini atmadığı ya da yanlış yazmadığından nasıl emin olabiliriz?</i>
Vahyin amacı	<i>İnsan fitrat olarak da neyin iyi neyin kötü olduğu biliyor. Kitap gelmesindeki temel neden nedir? İlahi kitaplar toplumun özelliklerini yansıtır mı? İlahi kitapların gönderiliş amacı nedir? Din neden kitap ile gelmiştir. Direkt dini bilerek doğsaydık daha iyi olmaz mıydı? Neden bundan önceki kitapların yerine Kuran’ı Kerim gelmiştir?</i>
Vahyin içeriği	<i>İlahi kitaplarda neden bütün cevaplar yoktur? Mutlak bilgi bu kadar kısa mı? Her dinin bir kitabı varsa bu kitaplardaki bilgilerin ne farkı var ya da o bilgilerde doğru mudur? Bir kitapta kıyamete kadar din hakkında lazım olacak bilgilerin bulunması güç geliyor. Tüm ilahi kitaplarda Kur’an da geçenlere benzer şeyler mi geçiyor? Kuran’dan önce gelen kitaplar orijinallerinde İslamiyet’le ilgili bilgiler içeriyor muydu? İlahi kitaplarda Allah’ın bir ve tek oluşu mu geçiyor? Kuran’ın günümüzde bilinmeyen meselelere değinmesi?</i>
Vahyin ilkeleri	<i>Kuranı Kerim’in içindekilerden çok dışına önem verilmesi ne kadar doğru? Kuran’ı Kerim’in anlamını bilmeden okumak faydalı mıdır?</i>



	<i>Kuran okursak cennete girer miyiz?</i>
İlahi kitaplarda dil-hitap	<i>Neden bu kadar sert? Allah kitabı neden daha açık ya da daha anlaşılır bir dilde göndermedi? İlahi kitaplar herkesin anlaması için gönderildiyse neden tefsire gerek duyuluyor? Kuran'ı Kerim indiği döneme göre değerlendiriliyorsa tarih kitabından ne farkı var? Kuran'ı Kerim'in mealini yaparken ne kadar doğru çeviriyorlar?</i>
Vahiy-kader ilişkisi	<i>Allah olmuş ve olabileceği biliyor. Kitapların bozulacağını bilmesine rağmen niye indirdi? Öncesinde üç kitap gelmedi mi? Allah geleceği biliyordu, değiştirileceklerini bilmiyor muydu? İlk üç kitabın bozulacağı biliniyorken neden doğrudan Kuran indirilmedi?</i>
İlahi kitapların değiştirilmiş olması	<i>Allah neden ilk üç kitabı korumadı? İlahi kitapların bozulmasıyla insanlar doğru sandığı yanlış dine inanmış oldu. Eğer Tevrat ve İncil'de Allah'ın kitabı ise neden o kitapların değiştirilmesine izin verdi? Neden tek bir kitap gönderilip değiştirilmemesi için korumamış, dört farklı kitap gönderilmiştir? Önceki üç kitabın ne mantığı vardı? Direkt onlar korunsaydı? Neden Allah diğer üç kitabı korumadı da Kuran'ı Kerim'i koruyor? Diğerleri neden bozuldu? İncil, Zebur ve Tevrat da Allah'ın kitabıysa Müslümanların onları da okuması gerekmez mi? İncil, Tevrat, Zebur da bazı değiştirilmemiş doğrular var. O doğrular nelerdir? İlk üç kitap bozulurken son kitabın bozulmadığına nereden emin olabiliyoruz?</i>
Vahyin korunmuşluğu	<i>Kuran eğer gerçekte de şu zamana kadar değiştirilmediği ne malum? Kuran'ı kerim günümüze kadar nasıl hiç değişmeden gelmiş? Kuran'ı kerim neden Arapça? Sadece Araplar Müslüman diye mi? Kuran'da ayetlerin hiçbir zaman değişmeyeceği söyleniyor. Peki bu ayet değiştirilmişse? Kuran'ın tahrip edilmediği, değiştirilmediğine dair kanıt var mı? Son kitabın değişip değişmediğine nasıl emin olabiliriz? Kuran'ı Kerim'in değişmeden bugüne kadar gelmesini çok garip/saçma buluyorum. Kuran'ı Allah koruyor diye bir şey var onun gerçek olduğuna nasıl inanabiliriz? Bu kadar mezhep ayrılığa düşmüşken Kuran nasıl bozulmadı?</i>
Kur'an-ı Kerim'in değişmemiş olması	<i>İncil, Tevrat veya Zebur'a inanılanlar da yüce bir varlığa ve peygambere inandıkları düşünüyor. Onların dinleri araştırılması cennetten mahrum kalmalarıyla mı sonuçlanacak? Kuranı kerim dışındaki kitaplarda bütünlük yok mu? Biz diğer kitaplara inanıyoruz onlar neden inkâr ediyor?</i>
Ehli Kitap'ın durumu	<i>"Biz insanları mükemmel bir şekilde yarattık" ayetine rağmen neden engelli insanlar var? Kuran'a göre kadınlar ve erkekler neden eşit değil? Kuran'da tesettür ayrıntılı olarak anlatılıyor mu?</i>
Kur'an'da diğer konular	

Tablo 3'te vahyin kaynağı, vahyin amacı, vahyin içeriği, vahyin ilkeleri, ilahi kitaplarda dil-hitap, vahyin korunmuşluğu, Ehli Kitap'ın durumu ve Kur'an'da diğer konular olmak üzere sekiz tema bulunmaktadır. Bu temalar kitaplara iman ile ilgili sorgu alanlarının temel özellikleri ifade etmektedir. *Vahyin kaynağı* temasında öğrencilerin, ilahi kitapların insan ürünü mü Allah'tan mı olduğu konusunda tereddüt yaşadıkları, bu bağlamda ilahi kitapların tanrısal olduğuna dair somut kanıt aradıkları görülmüştür. Vahyin amacı temasında öğrenciler, insan fıtratının iyi-kötüyü ayırt edebilecek kabiliyette olmasına rağmen yaratıcının kitap göndererek insanla iletişime geçmesinin amacını sorgulamaktadır. *Vahyin ilkeleri* temasında öğrencilerin, ilahi kitaplarda sorularına cevap bulamadıklarını bu anlamda varolan bilgilerin güncel olmadığını düşündükleri görülmüştür. Bununla birlikte öğrenciler, mutlak bilginin anlamını ve dini kitaplardaki bilgilerin birbirinden farklı olmasının nedenleri sorgulamaktadır. *İlahi kitaplarda dil-hitap* temasındaki bulgulara göre öğrenciler, Kuran'ı Kerim'de üslubun sert olduğu ve metnin açık ya da anlaşılır olmadığını düşünmektedirler. Öğrencilere göre ilahi kitaplar indirildiği döneme göre değerlendiriliyorsa tarih kitabından farkı bulunmamaktadır. *Vahyin korunmuşluğu* teması vahiy-kader ilişkisi, ilahi kitapların değiştirilmiş olması ve Kur'an-ı Kerim'in değişmemiş olması bağlamında sorgulanmıştır. Bu temada öğrenciler, kader algıları bağlamında, Allah'ın kitapların değişeceğini bildiği halde neden korumadığını ya da bu kitapların bozulmasına neden izin verdiğini sorgulamaktadır. Bulgularda öğrencilerin Kur'an-ı Kerim'in bozulmadan günümüze kadar gelmesine ise şüphe ile yaklaştıkları görülmüştür. *Ehli Kitap'ın durumu* temasında öğrenciler, diğer kitaplara iman edenlerin de bir yaratıcıya ve gönderdiği peygambere iman ettiklerini bu sebeple cennetten mahrum bırakılma durumlarını eleştirel biçimde sorgulamaktadır. Kur'an'da diğer konular temasında ise öğrenciler kadın-erkek eşitliği, tesettür gibi konulara ilişkin ayetlerin amaç ve kapsamını sorguladıkları belirlenmiştir. Kitaplara iman konusuna ilişkin öğrenci görüşlerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

Ö9: "İlahi kitaplar aslında sadece kendilerini elçi ilan eden insanların, insanları etrafına toplamak için kendi uydurduğu ilahi manifestolarsa?"



Ö55: “Bir kitapta kıyamete kadar din hakkında lazım olacak bilgilerin bulunması güç geliyor bana. Şu ana kadar sorun çıkmadı ama sonra?”

Ö113: “Son ilahi kitap olan Kuran’ı Kerim oldukça mükemmel içeriklere sahip. Fakat bazı ayetlerini gerçekten anlamlandırmak zor oluyor. Neden Allah daha açık bir şekilde ya da daha anlaşılır bir dilde bizlere bu kitabı göndermedi?”

Ö57: “Allah olmuş ve olabileceği biliyor. Daha önce inmiş olan ilahi kitapların bozulacağını bilmesine rağmen niye indi? Sonuçta bu ilahi kitapların bozulmasıyla insanlar doğru sandığı ama yanlış olan dine inanmış oldu.”

Ö8: “Kuranda yer alan bazı hükümlerin günümüz dünyası için katıyen geçerli olmadığını, olamayacağını düşünüyorum. ...Bazı konuların, çok basit, bir ilahi kitaba giremeyecek konular olduğunu düşünüyorum. ...Erkeğin kadınlara göre üstün yaratılışı beni dinden itiyor, uzaklaştırıyor.”

3.4. Peygamberlere İman Konusu

Öğrencilerin peygambere iman konusundaki sorgu ve yorumlarına ilişkin bulgular Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğrencilerin peygamberlere imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumları

Tema	Kod
Peygamberliğin mahiyeti	İspatı <i>Peygamber gerçekten var mı? Peygamber Allah ile görüşüyor muydu? Sorgulama aşamasındayım ve inanamıyorum, aklım almıyor? Bir deli çıkıp peygamber olduğunu söylese ve mucize düzenleyip bizi inandırsa inanmaz mıyız? Ben peygamberim desem diğer peygamberlerden farkı ne olur?</i>
	Amacı <i>Peygamberler neden gönderilmiştir? Neden tek peygamber değil de yirmi beş tane peygamber gönderilmiştir? Allah neden direkt bizimle konuşmadı da peygamber aracılığıyla iletişim kurdu? Neden ölümünden sonra toplum tekrardan yozlaşır? Yoksa peygamberler aciz midir? Peygamberler neye göre seçildi?</i>
	Tayini <i>Peygamberlerin insan olmasının nedeni daha iyi anlaşılması ve açıklama mı? Neden Hz. Muhammed başka birisi değil? Allah istese en güzel ahlaklı başkası da olabilirdi... Peygamberimizin çok önceden belli olmuş peygamber olacağı neden o? Neden bütün peygamberler erkektir? Peygamberle evren yaratılmadan önce melek miydi? Tanrı neden insanlar arasında böyle bir ayırım yaptı? Onlar direkt cennete gidecekler. Bu adam kayırma değil mi? Hz. Âdem kime peygamberlik yaptı?</i>
	Bilinirliği <i>Peygamberlerin hepsinin isimlerinin neden bilinmiyor? Bilinen peygamberlerden başka peygamber var mı? Kur’an’da tüm peygamberlerin isimleri neden geçmiyor?</i>
	Sayısı <i>Kaç tane peygamber vardır?</i>
	Farklı yönleri <i>Neden bazılarını kitap gönderilirken bazılarını gönderilmedi? Neden bazılarının adını, hayatını biliniyorken bazılarının adı bilinmiyor? Peygamberlerin hayat hikayelerini yeterince biliniyor mu?</i>
	Mucizeleri <i>Peygamberlerin özel güçleri varsa neden Musa denizi bölmek yerine düşmanlarını suda boğmadı? Müslümanlara yapılan kötülük karşısında peygamber neden güçleriyle karşılık vermedi? Hz. Nuh’un mucizesinin bilimsel açıklaması nedir?</i>
Peygamberlerin özellikleri	İmtihanları <i>Peygamberler bile neden bu kadar farklı sılandı?</i>
	Şefaahat hakkı <i>Peygamberler dinin kötüye çekildiğini gördüklerinde Allah’tan af dilerler mi? Peygamberler toplum günah işlerken kendilerini suçlu görürler mi? Peygamber kabul olacak duasını ahirete saklamasının sebebi ümmetini affetmesini dilemesi mi?</i>
	İsmet sıfatı <i>Peygamberlerin günahsız olduğunu nereden bilebiliriz? Peygamberler nasıl günahsız? Bir tanecik bile günahları yok mu? Peygamberlerin günah işlediği olur mu? Tüm peygamberlerin günahsız olduğu nasıl kanıtlanır?</i>
	Peygamberliğin sonlandırılması <i>Dünya yeterince bozuk durumda neden peygamber gelmiyor? Son peygamber neden yüzyıllar önce gelmiş gitmiş? Peygambere en çok bu zamanlarda ihtiyaç duyulmuyor mu? Neden son, peygamberleri sonlandırması gerekti?</i>



Hz. Muhammed	<i>Kur'an dışındaki kitaplar değiştiğine göre ve Hz. Muhammed'in peygamber olduğu diğer kitaplardaki alametlerden anlaşıldığına göre onun peygamber olduğundan nasıl emin oluyoruz? Peygamber neden üç tane kadın ile birlikte oldu? Bir tanesi neyine yetmedi? Aile hayatı, evlilikleri. Peygamber efendimiz neden Araplar'ın arasından seçildi? Peygamberimizin çok eşliliği ve hadisler Allah'ın en değerli ümmetiyeşek niye bu haldeyiz? Peygamberimizi çok seviyorum ama Hz. Yusuf çok farklı diyen bir kişi günaha giriyor mu?</i>
--------------	--

Tablo 4'te peygamberliğin mahiyeti, peygamberlerin özellikleri, peygamberliğin sonlandırılması ve Hz. Muhammed olmak üzere dört tema bulunmaktadır. Bu temalar peygamberlere iman ile ilgili sorgu alanlarının temel özellikleri ifade etmektedir.

Peygamberlere iman konusu kapsamındaki bulgular incelendiğinde *peygamberliğin mahiyetini* peygamberliğin ispatı, amacı, tayini, bilinirliği ve sayısı bağlamında sorgulandığı görülmüştür. *Peygamberlerin özellikleri* temasına gelindiğinde peygamber kavramının, peygamberlerin farklı yönleri, mucizeleri, imtihanları, şefaathakları ve ismet sıfatı bağlamında sorgulandığı görülmüştür. Bu temada peygamberlerin farklılıklarının olmasının yanında dikkat çekici biçimde günahsız oluşları ya da günah işlemiyor olmaları ve onlara atfedilen şefaathaklarını neden ve nasıllarının merak edildiği görülmüştür. *Peygamberliğin sonlandırılması* temasında dünyada yaşanan kaos ve inançsızlığın devam etmesine rağmen neden peygamberliğin sonlandırıldığına eleştirel biçimde sorgulandığı görülmüştür. *Hz. Muhammed* temasına gelindiğinde ise Hz. Peygamberin peygamberliğinin ispatı, aile yaşantısı, evlilikleri, milliyeti ve sözleri/hadislerini gibi konuların sorgu alanlarını oluşturduğu belirlenmiştir. Peygamberlere iman konusuna ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şunlardır:

Ö152: "Peygamber kavramı uydurma olabilir. Kuran'ı kendi yazmış olabilir ya da İncil ve Tevrat'ı aynı şekilde. Ahir zaman hakkında pek bilgimiz yok o dönem yaşamadık. Efsaneleşmiş söylentilerde dini çok bulandırıyor."

Ö157: "Peygamber efendimiz her peygamberin hakkı olan kabul olacak duasını ahirete saklamasının sebebi ümmetini affetmesini dilemesi olabilir mi?"

Ö136: "Peygamberimiz neden Hz. Muhammed yani başka birisi değil en güzel ahlak onda olduğu için zaten ve Allah istese en güzel ahlaklı başkası da olabilirdi. Yani neden?"

Ö106: "Neden peygamber gelmeye devam etmiyor? Çağ değişti. Çoğu şey değişti ve artık eski zaman günlük hayata uyarlamakta zorluk çekiliyor."

Ö166: "Neden yani? Peygamberler bile bu kadar farklı sınıandı? Helak olan insanların dönüşü yok muydu? Sonuçta onlarda Allah'ın kulu?"

3.5. Ahirete İman Konusu

Öğrencilerin ahirete iman konusundaki sorgu ve yorumlarına ilişkin bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Öğrencilerin ahirete imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumları

Tema	Kod
Ölümden sonra hayat	İmkânı
	<i>Ya ölümden sonra hayat yoksa? Öldükten sonra hayat var mıdır? Ölümden sonra hayat olup olmayacağını bilmiyoruz; neden inanıyoruz? Olacağına dair kurandan başka kanıt yok. Neden? İlahi kaynaklar açıklamada yeterli midir? Görmediğimiz bir şeye inanamayız. Görsek bile karışık bir kavram. Var mı? Umarım vardır. Çünkü yok olmak istemem.</i>
	Kaynağı
	<i>Ölümden sonrası hakkında Kur'an'da geçmeyen bilgiler nasıl çıkmıştır? Ahireti yalnızca ölenler görebiliyorsa bu fikri ortaya kim attı? Ölüm sonrası bilinebilir mi? Bilinebilirse nitelikleri nelerdir?</i>
	Gerekliliği
Neliği	<i>Ölümden sonra hayat önemli mi? Neden ölümden sonraki hayat daha çok önemli görülüyor?</i>
	<i>Ölümden sonra hayat düşünüldüğü kadar korkutucu mu? Ölümden sonra hayat ne kadar sürecek?</i>



		<p>Ölümden sonraki hayatta ne yapacağız? Ölümden sonraki hayatta her istediğimiz olacak mı? Öldükten sonra dünya hayatında yaşadıklarımızı hatırlayacak mıyız? Dünya ile işimiz bittiğinde başka bir evrende hayat sürebilir mi? Ölümden sonraki hayat nasıl olacak? Eorenler ve yaşam hakkında tüm gerçeklerin farkına varabilecek miyiz? Ölümden sonra dünyayı izleyebilecek miyiz? Öbür dünyadaki zihniyetimiz bu dünyadaki zihniyetimizle aynı olacak mı? Öldükten sonra yaşayan insanları görebilecek miyiz? Ahirette görmek istediğimiz kişileri görebilecek miyiz? Ahirette ailemizden ayrı yaşayacaksak neden dünyada aile, anne, baba var? Ölümden sonra hayat varsa orada yine birbirimizi bulup sevecek miyiz?</p>
Mahiyeti		
Ölümden sonraki hayatın aşamaları	Kabir	<p>Neden toprağın altına gömülüyoruz? Ölümden sonra kabir azabı var mıdır? Öldükten sonra kıyamete kadar bizi nasıl bir süreç bekliyor? Öldükten sonra azap başlıyor mu? Kıyamete kadar bekleyecek miyiz?</p>
	Haşir	<p>Öldükten sonra nasıl dirileceğim? Ölmeden önceki bedenlerimizle mi yoksa ruhumuzla mı dirileceğiz? Tekrar dirildiğimizde duyu organları ya da acı hissetme olacak mı? Herkes toplandığında insanın mahrem yerleri de gözükecek? Allah'ın tek sorgulaması varken neden herkesin önünde yapılacak?</p>
	Sorgu	
	Cennet ve cehennem	<p>Cennette sıkılmaz mıyız? Cennete gitmek için kendini dine adayan birinin ahirette amacı ne olacak? Herkes yaşamadan cennete gitse daha iyi olmaz mıydı? Neden yaşıyoruz? Cenneteyken cehenneme giden birisini yanımıza istesek ne olur? Cennette istediğimiz şey başkalarına zarar verse de gerçekleşecek mi? Cennette herkesin isteği gerçekleşecekse, karşılıklı isteklerden hangisi gerçekleşir? Allah bizi neden direkt cennete almaz? Cennete kıyametten sonra mı gireceğiz? Allah'a ortak koşmayanların cennete gidecek; Hristiyanlarda ortak koşmuyorlar. Cehennemden yandıktan sonra cennete gidebilir miyiz? Herkes bir süre cehennemde kalıp cennete gidecekse neden cehennem var? Cehennemde süresiz mi yaşıyoruz? Kendine karşı çıkanları tüm gücüyle cezalandıracak kadar nefret mi duyuyor? Ölümden sonraki hayatta diğerlerinden daha aşağıda olur muyum?</p>
	Araf	<p>Araf'ta kalanlar sonsuza kadar ne hissedecekler? Araf var mı? Eğer varsa ne olacak?</p>
	Ruh	<p>Öldükten sonra ruhumuz uykuda mı olacak? Ruh insanın canlı ve cansız olmasındaki ayrımdır deniyor. Ölüncüye canlanmaya dayanıyor. Hayvanda da aynı, peki insanı hayvandan ayıran nedir?</p>
	Kıyamet	<p>Kıyamet günü güneş batıdan doğacakmış bunu görenler ne yapacak? Kıyamet gününden önce ölen insanlar nerede nasıl bekliyor? Hiç bitmeyecek bir ceza ya da ödül bu çok fazla değil mi? Neden iyi ve kötü yaratıp ceza ve ödül veriyor? Neden sınanmak için dünyaya geliyoruz? Neden kullarının cehennemde olmasını ister, affedemez mi? Neden inanmayanları sonsuz cehenneme mahkûm eder. İyi olmak yeterli değil mi? Helak olan insanların dönüşü yok muydu? Onlarda Allah'ın kulu? Allah neden bizi namaz ve ibadet ile korkutuyor; neden cehennem ve azapla?</p>
Ödül ve cezanın mahiyeti		
Sonsuzluk		<p>Sonsuz bir hayatı nasıl yaşayacağız aklım almıyor? Ebedi hayat nasıl mümkün olabilir? Sonsuz bir hayat nasıl geçecek? Sonsuz bir zamanda ne yapacağız? Nasıl sonsuz bir yaşam süreriz? Cennette sonsuza kadar nasıl yaşanacak? Dünyada yaşadığımız şeyleri hatırlayacak mıyız? Ahirette süre yoksa insanın canı sıkılmaz mı? Dünyada belli bir süre yaşarken nasıl ahirette sonsuz yaşayabiliyoruz? Ölümden sonra hayatın sonsuz olması saçma değil mi?</p>

Tablo 5'te ölümden sonraki hayat, ölümden sonraki hayatın aşamaları, ödül ve cezanın mahiyeti, sonsuzluk ve kıyamet olmak üzere dört tema bulunmaktadır. Bu temalar ahirete iman ile ilgili sorgu alanlarının temel özellikleri ifade etmektedir. Ahirete iman konusu kapsamındaki bulgular incelendiğinde



öğrencilerin, ölümden sonraki hayatı imkânını, kaynağını, gerekliliğini ve neliğini bakımından sorguladıkları görülmüştür. Buna göre öğrencilerin ahiretin varlığına ilişkin bilinmezlerin olduğunu düşündükleri bu bağlamda geliştirdikleri şüphelerinin imanlarını şekillenmesinde olumsuz bir etki yarattığı söylenebilir. Ölümden sonraki hayatın aşamaları temasında ise kabir hayatı, haşır, sorgu, cennet ve cehennem, araf, ruh bağlamında ahiretin amacını sorguladıkları belirlenmiştir. Bulgularda öğrencilerin kıyametin nasıl gerçekleşeceği, yeniden yaratılma, cennet ve cehennem hayatı gibi soyut konuları içselleştiremedikleri görülmüştür. Ahirete iman konusundaki bulgularda öğrencilerin ödül ve cezanın mahiyetini de eleştirel biçimde sorguladıkları görülmüştür. Buna göre öğrencilerin, ahirete insana hiç bitmeyecek bir ödül ya da ceza vermesini, iyilik ve kötülüğün Allah tarafından yaratmış olmasına rağmen ceza ve ödülün olmasının anlamını ya da Allah'ın kullarını affedici olması gerektiği gibi düşünceleri anlamlandıramadıkları söylenebilir. Sonsuzluk temasında ise öğrencilerin sonsuzluğun idrakinde zorlandıkları, sonsuzluğun nasıl geçeceğini, kendilerini nelerin beklediğini bilememenin tereddütü içinde oldukları görülmüştür. Kıyamet temasına gelindiğinde kıyamete ilişkin rivayetleri sormaktadırlar. Ahirete iman konusuna ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şöyledir:

Ö55: "Sonsuzluk kavramı beni korkutuyor. Burada insan seçiminden dolayı geri dönmez bir şekilde yanması çok aşırı geliyor bana. Ayrıca ruhun ne olduğunu bilmediğimizden olayı kafamda canlandıramadığımdan temelli oturmadı kavram."

Ö54: "Öldükten sonra sonsuzluk var. Zamanın ve mekânın olmadığı bir hayatı aklım almıyor."

Ö1: "İnsanların öldükten sonra yaşayacağı ahiret hayatı ile ilgili bilgilerden nasıl emin olacağımızı bilmiyorum. Bu konuda toplumda yer edinmiş olan kalıplaşmış ama doğru olmayan bilgiler olduğundan özellikle gençlerin korktuğunu ve din hakkında bazı tabularının olduğunu düşünüyorum."

Ö51: "Kişilerin suç oranlarının azalması için kurulduğunu düşünüyorum. Sanki orası bir sinema salonu Tanrı'da bizi sadece izlemek için bu filmi çekmiş sonunu bile bile izliyor gibi. Cidden ölümden sonrasına inanan ama normal bir hayat geçiren bir Müslümana cennet vaat edilmesi ama Müslüman olmayan bir yardımseverin iyiliklerinin boşa gitmesi gibi bir ironi..."

3.6. Kadere İman Konusu

Öğrencilerin kadere imana konusundaki sorgu ve yorumlarına ilişkin bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Öğrencilerin kadere imana yönelik sorgulayıcı soru ve yorumları

Tema	Kod
Kaderin mahiyeti	Anlamı <i>Kader kavramına pek anlam veremiyorum. Kader nasıl açıklanır? Kader tam olarak nedir?</i>
	Belirlenmiş olması <i>Kaderimiz önceden yazılmış mıdır? Kaderimiz neden öncen çizilmiştir? Allah'ın önceden planladığı şeyleri mi yaşıyoruz? Sınava girmeden önce elli alacağın belli, sınava girsen ne değişir ki? Kaderimiz belliyse neden yaşıyoruz? Seçimimizin ne önemi var zaten belli olan bir yola gidiyoruz? Allah hangi yolu seçeceğimizi biliyorsa neden direkt sonuca ulaşmıyoruz, yaşıyoruz? Tanrı geleceği biliyor ama yönlendirmek bizim elimizde çok saçma değil mi? Tanrı bizi sonucunu bildiği bir sınava sokuyorsa kendini tatmin etmeye çalışıyor olamaz mı? Eğer hepimizin sonunu Allah biliyorsa neden direkt cennet ya da cehenneme gitmiyoruz? Allah her şeyi biliyorsa neden direkt cennete-cehenneme göndermiyor, kıyameti bekliyoruz?</i>
	Değiştirilebilir olması <i>İnsan kaderini değiştirebilir mi? Allah bizim kaderimizi değiştirebilir mi? Belli monoton bir kaderi kendi emeğimizle çok başka yerlere getirebilir miyiz? Kaderimiz önceden belirlendiyse biz nasıl kaderimizi değiştirebiliyoruz? Tesadüfler var mıdır yoksa her şey yazıldığı gibi mi? Kader değişmezse ne olacağım?</i>
	Belirleyici olması <i>Kader bize mi bağlıdır yoksa belirlenmiş midir? Kaderimizi yaptıklarımıza göre mi geliştiriyor yoksa her an yaptığımız şeyleri Allah biliyor mu? Yaşadığımız her şey önceden belirlendiği için mi yazılır? Allah seçimlerimizi bilir de mi yazılır? Kaderi biz mi yönetiyoruz yoksa Tanrı mı? Kaderimizi biz mi şekillendiriyoruz?</i>



İnsanın fiilleri	
Belirlenmişlik-sorumluluk çelişkisi	<p>Kaderimiz neden Allah tarafından yazılıyor? Kendimiz veya anne-babamız yazamaz mıydı? Her şey bizim tercihimize bağlıyken neden hala kader bizim elimizde değilmiş gibi davranılıyor? Kaderimizi kendimiz belirliyorsak nasıl kaderimiz yazılı oluyor? Madem kaderimiz doğmadan yazılıyor neden geleceğimiz için dua ediyoruz? Öleceğimiz tarih belli ise sadaka ömrü nasıl uzatıyor? Ben bu hayatı erkek olarak yaşıyorum. Neden seçim hakkım yok? Neden kız değilim? Ailemiz neye göre belirleniyor? Müslüman ailelerde doğmasaydık Müslüman olamayabilirdik? Çocuğun cinsiyeti tüp bebek tedavisinde değiştirilebiliyor bu kader-i mutlağı geçersiz kılar mı?</p>
Yaşamın amacı	<p>Allah bizim seçimlerimizi biliyorsa yaratıp yaşatmasına ne gerek vardı? Neden bazılarının kaderi çok iyi veya neden bazılarının kaderi çok kötü? Önceden olacak her şey belli olduğuna göre hayatın amacı ne? Tanrı zaten kaderimizi, ileride yapacağımız her şeyi biliyor. Neden dünya hayatı var?</p>
Sınanma	<p>Allah olmuş ve olabilecek her şeyi, yaptığımız davranışları biliyorsa sınama nasıl oluyor? Her şey önceden belirli ise bu dünyada neden imtihan oluyoruz? Allah her şeyi biliyor ve davranışlarımızı biliyor o zaman neden imtihandayız? Yapacağımı her şey belli ise neden sınav oluyoruz?</p>
Yargılanma	<p>Madem kaderimiz de yazılı neden sevap-günah var? Ne yaşayacağım belli ise neden yargılanıyorum? Kaderimiz belli ise neden sorguya çekileceğiz?</p>
Özgürlük	<p>Kader insanın seçtiği kararlar ancak bunları bizim gerçekten istediğimiz ne malum? Eğer kaderimiz belirlendiye neden insan özgürdür deniliyor? İnsanın kaderi belirlenmişse nasıl özgür olabilir insan? İnsanlar kaderini seçmez. Bu nedenle insanlar kendi kaderinde nasıl özgür sayılsın? Eğer biz geleceğimizi yönetiyorsak onun kontrolü olmadan değiştirebilir miyiz?</p>
Teslimiyet	<p>Maden kaderimiz belli cennet ya da cehenneme gideceğimizde belli o zaman niye iman edelim? Nereye gideceğimiz belli ise çabalamaya gerek yok. Kader kismet deyip her şeyi kabul etmek gevşeklik midir? Kendi kaderime olan teslimiyetim yeterli seviyede mi? Kader'in üstünde bir kader var mıdır?</p>
İrade	<p>Eğer yapacağımız her şey belli ise insan iradesi neden var? Tanrı neden insana irade vermiştir? Tanrının maketleri miyiz? Kaderimizde olan şeyleri mi yaşıyoruz? Yoksa seçimlerimizle mi kaderi oluşturuyoruz?</p>
Sorumluluk	<p>İmtihan olduğumuz bir dünyaya neden en başından belirlenmişliklerle geldik? Allah bütün bunları neden yapıyor? Allah seçimlerimizi ve sonucunu biliyorsa neden bu hayatı yaşamak ve sınanmak zorundayız? Her şey önceden yazılmışsa neden yaptıklarımızdan sorumluyuz?</p>
Kötülük	<p>Allah varsa neden kötülük var? Allah varsa neden adaletsizlik var? Küçücük günahsız bir çocuk neden tecavüze uğrar? Kaderinde olduğu için mi? Kaderimizi bilen Allah neden günah işlememize müsaade ediyor? Kader varsa neden herkes iyi değil? Kaderimiz belirlenmişse irademizle kötüyü seçiyorsak bu kaderimiz. Neden kötülük kaderimizde var? Yaşadıklarımızı kaderimizde olana göre mi yaşıyoruz? Öyleyse Allah kötülüğe izin veriyor mu? Her şey elindeyse neden Afrika'daki insanlar aç? Her şey elindeyse neden katliamlar durdurulmuyor? Allah tüm kulların iman etmesini istiyorsa neden kötülüğü yarattı? Allah kullarını çok seviyorsa insanların başına neden kötü şeyler geliyor? Allah neden kötü olayları sonlandırmıyor? Tecavüze izin veren Allah mıdır?</p>

Tablo 6'da kaderin mahiyeti anlamı ve insanın fiilleri olmak üzere iki tema bulunmaktadır. Bu temalar kadere iman ile ilgili sorgu alanlarının temel özellikleri ifade etmektedir. *Kaderin mahiyeti* temasında yer alan bulgularda kaderin anlamı, belirlenmiş olması, değiştirilebilir olması, belirleyici olması, belirlenmişlik-sorumluluk çelişkisi bağlamında sorgulanmaktadır. Buna temada öğrencilerin, kader kavramını anlamlandırmakta yaşadıkları güçlükler göze çarpmaktadır. Belirlenmiş bir kader inancının insanın fiillerinde özgür olmasıyla çelişmesi, kaderin belirleyicisinin insan mı yaratıcı mı olduğu ya da belirlenmiş bir kader varsa değişmesinin imkânı gibi konularda öğrencilerin netleşmemiş düşüncelerinin olduğu görülmektedir. *İnsanın fiilleri* temasındaki bulgularda yaşamın amacı, sınanma, yargılanma, özgürlük, teslimiyet, irade, sorumluluk ve kötülük bağlamında sorgulama görülmüştür. Bu temada öğrencilerin, insan hayatının belirlenmiş olmasını fikrini imtihan bağlamında anlamlı bulmadıkları, belirlenmiş bir hayatın sonunda yargılanmayı adalet bağlamında eleştirdikleri belirlenmiştir. Bu anlamda



insanın özgürlüğü, belirlenmiş bir yaşam ve yaşanan kötülüklerin sorumluluğu konusunun çelişkiler sunması öğrencilerin kavram karmaşası yaşamalarına neden olduğu söylenebilir. Kadere iman konusuna ilişkin doğrudan alıntılardan bazıları şunlardır:

Ö29: “Tanrı’nın her şeyi bilmesi ve ona göre ‘kaderler’ yaratmasına inanıyoruz. O zaman yine bir şekilde bizim irademizi kullanarak neyi seçeceğimizi biliyor. Yani kader aslında yine bir şekilde irade dışı oluyor.”

Ö6: “Hayatımızın tamamen yazılı olması... her ne kadar seçimlerimizle yön veriyor olsak da çoğu insanın kaderimde varmış diyerek pineklemesi aptalca, değiştirmek elimizdeyken böyle bir kavramın varlığı onu sonsuz bir yuvarlanmaya sürüklüyor. Habersiz olsalardı her şey farklı olabilirdi.”

4. TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmada ulaşılan sonuçlar Allah’a iman konusunda öğrencilerin, insanın ve evrenin yaratılışı bağlamında varlık alemini anlamlandırmaya çalıştıklarını göstermektedir. Bu noktada öğrenciler Allah’ın varlığı, kudreti ve birliğini sorgulamaktadırlar. Çalışmada öğrencilerin, insandan üstün bir varlığın nedenlerini, nerede ve nasıl olduğunu, evreni nasıl yönettiğini ve mahiyetini anlamlandırmaya çalıştıkları görülmüştür. Ancak öğrenciler, Allah’ın adaleti, merhameti, iyiliği ve doğruluğu konusunda tereddüt yaşadıkları ve Allah’ı insanın tercihlerini, yönelimlerini ve kararlarını belirleyen bir varlık olarak gördükleri belirlenmiştir. Öğrencilerin bu konudaki sorgulama biçimleri ve yaklaşımları değerlendirildiğinde, din karşıtı akımların argümanları ile bilgi temelinden yoksun dini yapıların Allah’a yönelik görüş ve söylemlerinin Allah tasavvurlarını olumsuz etkilediği söylenebilir. Doğru bir Allah tasavvuru inşa ederken vahiy ve bilgi temelli bir yöntem izlenmelidir. Çünkü vahiy yanlış tanrı tasavvurlarını ve öncüllerini ortaya koyduğu gibi doğru bir Allah inancının mantıksal örgülerini de ortaya koymuştur. Nitekim Allah’a güven ve bağlılık duymaları bu yapıyı doğru inşa etmelerine bağlıdır. Alanyazında ulaşılan din araştırmaları tanrı tasavvuru konusunda benzer sonuçlar ortaya koymaktadır (Akdemir, 2020; Akgün, 2018; Gülfil, 2019; Ocak, 2018; Özkan, 2018; Şener, 2018; Şimşek, 2018).

Meleklerle iman konusuna ilişkin sonuçlar öğrencilerin bu konuyu Allah’ın gücü ve kudreti bağlamında değerlendirdiklerini göstermektedir. Sonuçlar bazı öğrencilerin, Allah’ın yardıma ve yardımcıya ihtiyacı olmadığını düşündükleri için meleklerin varlığını kabul etmediklerini ortaya koymaktadır. Bazı öğrenciler ise Allah’ın her şeyi bilen, her şeye gücü yeten olmasına rağmen meleklerle neden ‘ihtiyaç’ duyduğunu anlamlandırmaya çalışmaktadırlar. Konuyu Allah’ın ihtiyacı bağlamında ele almaları yanlış Allah tasavvurlarının bir sonucu olarak görülebilir. Bu noktada öğrencilerin soyut bir varlık olan melekleri kabul etmekte zorlandıkları ve iman boyutunda varlıklarını sorguladıkları görülmüştür. İman konuları bir bütün içinde ele alınmalı ve değerlendirilmelidir. Meleklerle iman konusu vahiy ve peygamberlikle ilişkili bir yapı sergiler. Bu bağlamda değerlendirildiğinde vahiy ve peygamberlik konusunda tereddütleri olan bir bireyin meleklerle iman konusunda da tereddüt yaşaması kaçınılmaz görülmektedir. Literatürde yer alan çalışmalardan bazıları çalışma sonuçlarımızla benzer şekilde ergenlerin şüphe ve tereddütlerini ortaya koymaktadır (Çayır, 2014).

Kitaplara iman konusuna ilişkin sonuçlara gelindiğinde öğrencilerin, ağırlıklı olarak ilahi kitapların insan ürünü olabileceğini düşündükleri görülmüştür. Bu konuda öğrenciler, kitapların mutlak bilgi içeren ilahi kaynak ise neden birbirlerinden farklı olduklarını; ilahi hitabın/üslubun sert olduğunu; ilahi metinlerin yeterince açık ve anlaşılır olmadığını ifade etmektedirler. İlahi kitapların güncel sorunlara cevap üretmekte yetersiz kaldığını; indirildiği döneme göre değerlendirildiklerinde tarih kitabından farkının ne olduğunu sorgulayarak eleştirel yargılarda bulunmaktadırlar. Ayrıca araştırma sonuçlarında öğrencilerin, insanın iyi ile kötüyü ayırt edebilecek yapıda olmasına rağmen Allah’ın neden vahiy gönderdiğini anlamlandıramadıkları görülmüştür. Ayrıca Kuran’ı Kerim dışındaki kitapların değiştirilmesine izin verilmesini; diğer kitaplara iman edenlerin bir yaratıcıya ve peygamberine iman ettikleri halde cennetten mahrum bırakılacak olmalarını Allah’ın adaleti ve bilgisi bağlamında anlamlandırmaya çalıştıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda öğrenciler vahyin gerçekliğine şüpheyle yaklaşmaktadırlar. Oysaki vahiy bireysel çaba bağlamında anlama, öğrenme, akıl yürütme, samimiyetle bağlanma ve eylem çağrısıdır. Alanyazında ulaşılan din araştırmaları, vahyin kendinden önceki dinleri kapsayıcı ve düzeltici nitelikte olduğunu (Çiftçi ve Güneş, 2018) bununla birlikte kabileciliği ve ırkçılığı



yasakladığını ortaya koymaktadır (Akdemir, 2016). Din öğretiminin dinler arası hoşgörüyü kazandığını (Arın, 2018) belirtilen çalışmaların varlığına rağmen din öğretiminin farklı inanç gruplarına önyargı ve ötekileştirmeyi engelleyemediğini gösteren çalışmalar da mevcuttur (Bulut, 2010; Yılmaz, 2016).

Peygamberlere iman konusunda elde edilen sonuçlarda öğrencilerin büyük kısmının peygamberliğin ispatı, amacı, tayini, bilinirliği ve sayısını; peygamberlerin mucizeleri, imtihanları, şefaat hakları ve günahsız olmaları gibi olguları eleştirel biçimde sorguladıkları görülmüştür. Diğer bir kısmı ise dünyada yaşanan bunca kötülük, kaos ve inançsızlığa rağmen neden bir peygamber daha gelmediğini sorgulamakta, peygamberliğin sonlandırılmasını anlamlandıramadıkları belirlenmiştir. Hz. Muhammed'in peygamberliğinin ispatı, aile yaşantısı, evlilikleri, milliyeti ve sözleri/hadisleri de sorgulanan alanlardandır. Din karşıtı akımlar özellikle de deizm dinlerin temel unsurlarından olan peygamberlik kurumunu reddetmektedir. Peygamber kurumunu gereksiz göstermeye yönelik argümanlar geliştirerek bireylerin düşünce dünyası üzerinde çeldirici olabilmektedirler. Bununla birlikte bazı dini yapıların peygamberlik kurumuna ilişkin aşırı yorumları, peygamberliği gerçek bağlamından ve örnekliğinden koparıp mitolojik varlıklara dönüştürebilmektedir. Bu iki durum gençlerin, peygamberlerin gerçekte seçilmiş örnek insanlar oldukları, dini yaşama ve öğretme konusunda rehber kıldıkları konusunda sorun yaşamalarına sebep olabilmektedir. Bu bağlamda öğrencilerin, vahyin öğretileri doğrultusunda inşa edilecek bir peygamber algısına ihtiyaçları olduğu söylenebilir. Literatürde ulaşılan çalışmalarda çocukluk döneminde peygamberlerin sevilen karakterler olduğunu ve en etkili din eğitiminin ailede alındığı belirtilmektedir (Kılıç, 2018; Nas, 2018) Dini değerlerin kapsayıcı ve sürdürülebilir olması için din derslerinin hayatın değeri ve anlamı konusunda öğrencilerin sorularına çözüm üretebilecek nitelikte olması gerekmektedir (Arın, 2018).

Ahirete iman konusunda gelindiğinde sonsuzluğu anlamlandırmakta ve kabullenmekte zorluk çeken öğrencilerin, ahiretin imkânı, kaynağı, gerekliliği ve neliği; kıyamet ve ahiret hayatının aşamalarını, ödül-cezanın mahiyeti ve sonsuzluğu eleştirel bir yaklaşımla sorguladıkları görülmüştür. Bu bağlamda öğrenciler ahirete ilişkin bilinmezlerin olduğunu düşünmekte, kıyametin nasıl gerçekleşeceği, yeniden yaratılmanın nasıl mümkün olduğu, cennet ve cehennem hayatı gibi soyut konuları anlamlandırmakta zorluk çekmektedirler. Öğrencilerin, insanın ahirette karşılaşacağı ödül ve cezanın amacını kavrayamadıkları görülmüştür. Öğrenciler, Allah'ın iyilik ve kötülüğün yaratıcısı olduğunu, insanın tüm davranışlarının yazgısal bilgisine sahip olduğunu, bu nedenle insanı yargılamasının adaletsiz olduğunu savunmaktadırlar. İnsanın Allah tarafından belirlemiş ve bilinen bir hayatı yaşaması bağlamında ödül ve cezayı anlamsız buldukları sonucuna ulaşılmaktadır. Bu nedenle Allah'ın kulları üzerinde affedici olması gerektiğini düşündükleri görülmüştür. İman esaslarının temellendirilmesinde öncelikli olarak Tanrı tasavvurunun doğru biçimde şekillendirilmesi ve bu temel üzerinden iman esaslarının yapılandırılması gerektiği açıktır. Bu noktada öğrencilere sunulan din öğretiminin bu ilkeler doğrultusunda düzenlenmesi gerektiği söylenebilir. Alanyazında din öğretiminde ahirete iman konusunda müstakil bir çalışmaya ulaşılamamakla birlikte din derslerinde karşılaşılan sorunlar ve din eğitiminin kalitesi bağlamında yetersizlikleri ve ortaya koyan çalışmalara ulaşılmıştır (Genç, 2018; Karacelil, 2010; Turan, 2013).

Kadere iman konusu öğrencilerin belki de en çok zorlandıkları ve sorguladıkları kavram olarak değerlendirilebilir. İman esaslarına yönelik sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde kader meselesinde yaşanan kavram karmaşasının iman meselesinde temel sorun oluşturduğu görülmektedir. Öğrencilerin kadere yükledikleri anlam, Allah tasavvurlarından iman esaslarını benimsemelerine kadar, çok geniş bir etkiye sahiptir. Öğrenciler, kaderin anlamı, belirlenmiş olup olmadığı (belirlenmiş ise değiştirilebilirlik imkânı), belirlenmiş bir kaderin insan sorumluluğu bağlamında nasıl anlaşılması gerektiği gibi konularda kadar tam bir belirsizlik ve tereddüt içindedirler. Araştırmada ulaşılan sonuçlar insanın amacı, sınanması, yargılanması, özgürlüğü ile irade, teslimiyet, sorumluluk ve dünyada varolan kötülüklerin kaderci (alinyazısı/yazgı) yaklaşımıyla ele alındığında, düşünce çıkmazına neden olduğunu göstermektedir. Kader, ölçü, ilahi yasa ve kural anlamlarına gelmektedir (Kamer 54/49). Din öğretiminde kader konusu vahyin kader kavramına yüklediği anlam ve iman esaslarının bildirildiği ayetler bağlamında ele alınıp değerlendirilmelidir (Bakara 2/177, Nisa 4/136). Geleneğin öğretilerinin baskın olduğu kaderci toplumlarda insan fiil ve iradesinden kaynaklanan eylemlerin sorumluluğu bir anlamda Allah'a yüklenmekte, böylelikle fiillerin sonuçlarından bir kaçış yolu aranmaktadır. Burada Allah'ın bilmesi ve yaratması yani ilim ve tekvin sıfatları bağlamından kopararak indirgemeci bir bakışla yorumlanmaktadır. Yalnızca İslam geleneğinde



değil diğer dinlerde de kökleşmiş olan kaderci yaklaşım belki de tüm iman problemlerinin temelini oluşturmaktadır. Sağlıklı bir iman inşası için bireye, Allah'ın insanı sınırlı iradesi bağlamında sorumlu kıldığı yani insanın irade, sorumluluk ve özgürlük bağlamında söz ve eylemlerinin öznesi durumunda olduğu bilinci ve bilgisi kazandırılmalıdır. Akıl imanun önşartıdır. Bu bağlamda geçlerin imanlarını sağlam bir temel üzere inşa etmeleri, onlara verilen din eğitiminin akıl ve vahiy temelli yapılandırılması, sorgulayıcı ve eleştirel bir yaklaşımla sunulmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Hem alanyazında hem de bu çalışmanın sonuçlarında kader konusunda din öğretiminin yeterli olmadığı görülmüştür (Albayrak ve Akdömbek Atan, 2019; Keskiner, 2018). Din eğitiminin sorunlara çözüm üretebilmesi için sorgulayıcı ve eleştirel bir yaklaşımla sunulması gerekmektedir (Arın, 2018; Karagöz, 2018).

KAYNAKÇA

- Akbulut, A. (2018). *Müslüman kültürde Kur'an'a yabancılaşma süreci*. (2. basım), Ankara: OTTO.
- Akdemir, A. B. (2020). Öğrencilerde inanç problemine neden olan faktörlerin belirlenmesi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (8)1, 318-342. <https://doi.org/10.33931/abuifd.689790>
- Akdemir, F. (2016). İman hakikatinin amel/ahlaka yansımaları ve müslüman iman algısındaki yanlışlar ve nedenleri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Uluslararası Yanlış Algılar ve Doğru İslâm Sempozyumu Tebliğleri* içinde (s. 687-715), Şanlıurfa.
- Akdemir, F. (2019a). *Dinin kaynağı sorunu çağdaş yaklaşımlar ve İslam*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Akdemir, F. (2019b). *Vahyin Allah tasavvuru*. Ankara: Araştırma Yayınları.
- Akgün, T. (2018). Anthony Kenny'ye göre tanrıyı bilmenin imkânı ve agnostisizm. *dergİabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 6(11), 6:15-33.
- Albayrak, A. ve Akdömbek Atan, B. (2019). Hükümlülerde kader ve kadercilik. *Kader* 17(1), 124-152.
- Arın, A. (2018). Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretiminin yaşam boyu sürdürülebilirlik açısından değerlendirilmesi. *Milli Eğitim*, 217.
- Arthur, J., Waring, M., Coe, R., & Hedges L.V. (2017). *Eğitimde araştırma yöntemleri ve metodolojileri*. (A. Erözkan – E. Büyükköksüz, Çev.Ed.) Ankara: Anı Yayıncılık.
- Aslan, İ. (2014). *Kâdî Abdulcebbar'a göre dinin akli ve ahlaki savunusu*. Ankara: OTTO.
- Atay, H. (2015). *İslam'ı yeniden anlama* (4. basım). Ankara: Atay Yayınları.
- Ay, M. (2011). Kelam'da akıl iman ilişkisi: Temel teolojik yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52(1), 49-68.
- Bilmen, Ö. N. (1972). *Muvazzah ilmi Kelam*. İstanbul: Bilmen Basımevi.
- Bolay, S.H. (1990). *Felsefi doktrinler sözlüğü*. (5. basım). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Buhari, İmam Muhammed İsmail. (2013). *Sahih-i Buhari Tercemesi* (Mehmet Sofuoğlu, Çev.). Ankara: Ötüken Yayınları.
- Bulut, Z. (2010). Dinsel çoğulculuk ve ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde diğer dinlerin öğretimi. *Kelam Araştırmaları* 8(2), 65-90
- Büyükoztürk, Ş. Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö.E. Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (21. basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Byrne, P. (2014). Tek bir dinin doğru olduğuna inanmak makul değildir. (M. L. Perterson, & R. J. VanArragon, Ed.). *Din felsefesinde çağdaş tartışmalar* içinde (s. 233-262). Ankara: Elis Yayınları. (Orijinal basım 2005).
- Carullah, M. (2013). *İslam şeriatının esasları -sabitler ve değişkenler* (2. basım). Ankara: OTTO.
- Clifford W.K. (2006). İnanç ahlâkı. (F. Uslu Çev.). *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 125-136.
- Creswell, J.W. (2017). *Araştırma deseni nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. (S.B. Demir, Çev.), Ankara: Eğiten Kitap. (Orijinal basım 2016).
- Creswell, J.W. (2018). *Nitel araştırma yöntemleri beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni*. (M. Bütün ve S.B. Demir, Çev. Ed.), Ankara: Siyasal Kitapevi. (Orijinal basım 2013).
- Coşkun, İ. (2014). *Ateizm ve İslam -Kelâmî açıdan modern çağ ateizminin eleştirisi*. (2.basım), Ankara: Ankara Okulu.
- Cürçânî, S.Ş. (2012). *Kitabû't-Ta'rifat*. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşeli (Thk). Beyrut: Daru'n-Nefaes.
- Demir, Ö. ve Acar, M. (1993). *Sosyal bilimler sözlüğü*. (2. basım), İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2014). *Kur'an yolu meali*. (2. baskı), Ankara: DİB Yayınları.
- Diyanet İşleri Başkanlığı (2014). *Hadislerle İslam -Serlevha hadisler*. Ankara: DİB Yayınları.
- Dorman, E. (2018). *Din neden gereklidir?*. (17. basım), İstanbul: İstanbul Yayınevi.



- Düzgün, Ş. A. (2017). Deizm: Öncü isimler ve temel doktrin. (V. Sönmez, B. Kıyıcı ve M. Yıldız, Ed.). *İlahiyat fakülteleri XXII Kelam koordinasyon toplantısı, Din karşıtı çağdaş akımlar ve deizm sempozyumu bildiri metinleri kitabı* içinde (s. 3-13) Ensar Neşriyat.
- Esen, M. (2008). İman kavramı üzerine. *AÜİFD*, XLVIII-I
- Çayır, C. (2014). Ergenlerin dini inanç, şüphe ve dini tutumları üzerine bir araştırma. *Bilimname XXVII*, 2, 59-88.
- Çiftçi, N. ve Güneş, A. (2018). Kur'an'ın diğer ilahî kitaplara bakışı (tasdik ve nesih bağlamında). *Atlas International Refereed Journal On Social Sciences*, 4(13).
- Genç, M. F. (2018). İmam hatip okulları ve ilahiyat fakülteleri örneğinde din eğitiminde kalite sorunu. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 7, 145-166.
- Glesne, C. (2015). *Nitel araştırmaya giriş*. (A. Ersoy, P. Yalçınoğlu, Çev. Ed.), Ankara: Anı Yayıncılık, (Orijinal basım 2011).
- Güler, İ. (2009). *İtikattan imana*. Ankara: Ankara Okulu.
- Güler, İ. (2014). *Kur'an, tasavvuf ve seküler dünyanın yorumu*. Ankara: OTTO.
- Gülfil, D. (2019). Ateistlerde olumsuz tanrı algısının psiko-sosyal açıdan değerlendirilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 1289-1312.
- Gündüz, T. (2014). İnanıcı hayatla buluşturmak -Thomas Groome'ın din eğitimi yaklaşımının eleştirel analizi- *Marife*, 85-105.
- Hasker, W. (2014). Tanrı dünyaya hükmederken risk alır mı? (M. L. Perterson, & R. J. VanArragon, Ed.). *Din felsefesinde çağdaş tartışmalar* içinde (s. 265-290). Ankara: Elis Yayınları. (Orijinal basım 2005).
- Karacelil, (2010). Ortaöğretim Din Kültürü Ve Ahlâk Bilgisi dersinin problemleri: Şırnak ili örneği. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(24).
- Karagöz, N. (2011). Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinde öğrencilerin eleştirel düşünebilmelerine katkı sağlayacak yöntemler ve uygulamaları. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 155-189.
- Kenny, A. (2018). Bilgi, inanç ve iman. (T. Akgün, Çev.), *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 213-229.
- Keskiner, E. (2018). Din kültürü ve ahlak bilgisi ders kitaplarındaki kader öğretisi üzerine bir değerlendirme. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 50-65.
- Kılıç, A. A. (2018). Yaygın eğitim kurumlarında kursiyerlerin dindarlık düzeyleriyle aldıkları din eğitiminin ilişkisi: İSMEK örneği. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 213-241.
- Kutlu, S. (2006). *İmam Maturidi ve Maturidilik -tarihi arka plan, hayatı, eserleri, fikirleri ve Maturidilik mezhebi*. Ankara: Kitâbiyât.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr (2005). *Kitâbü't -Tevhîd*. (Bekir Topaloğlu, Çev.), Ankara: İSAM, 2005.
- Mehmetoğlu, A. U. ve Aygün, A. (2006). James W. Fowler ve inanç gelişim teorisi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 117-139.
- Merriam, S.B. (2018). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. (S. Turan, Çev.), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. (Orijinal basım 2009).
- Miles, M.B. & Huberman, A.M. (2016). *Nitel veri analizi*. (S. Akbaba Altun ve A. Ersoy, Çev.Ed), Ankara: Pegem Akademi. (Orijinal basım, 1994).
- Nas, M. (2018). *Çocukluk dönemi gelişimi ve din eğitimi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İzmir.
- Nesefti, Ebu'l-Muin (2019). *Mâtürîdî Kelâmı*. (Y. Arıkaner, Çev.), İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Ocak, H. (2018). Klasik İslam düşüncesinde iki farklı tanrı tasavvuru. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 6, 125-141
- Ok, Ü. (2005). Bir aktivite sistemi olarak "inanç": inanç gelişimine sosyo-kültürel bir yaklaşım. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(4).
- Özkan, M.Ş. (2018). Antony Flew'ün ateizmden tanrı inancına yolculuğunda kanıtların rolü: eleştirel bir yaklaşım. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(2), 481-505.
- Patton, M.Q. (2018). *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri*. (M. Bütün, S.B. Demir, Çev. Ed.), Ankara: Pegem Akademi (Orijinal basım, 2001).
- Robson, C. (2017). *Bilimsel araştırma yöntemleri gerçek dünya araştırmaları*. (Ş. Çımkır ve N. Demirkasımoğlu, Çev. Ed.), Ankara: Anı Yayıncılık. (Orijinal basım, 2016).
- Rowe, W. L. (2014). Kötülük teistik inancının aleyhinde bir delildir. Michael L. Perterson, & Raymond J. VanArragon (Ed.). *Din felsefesinde çağdaş tartışmalar* içinde (s. 15-44). Ankara: Elis Yayınları. (Orijinal basım 2005).
- Sarmış, İ. (2014). *Kur'an'da kader -takdirin anlamı ve sünnetullah*. İstanbul: Düşün Yayıncılık
- Schellenberg, J. L. (2014). İlahi gaybûbet ateizmi haklı çıkarır. (M. L. Perterson, & R. J. VanArragon Ed.). *Din felsefesinde çağdaş tartışmalar* içinde (s. 47-78). Ankara: Elis Yayınları. (Orijinal basım 2005).



- Silverman, D. (2018). Nitel Verileri Yorumlama, çev. ed. Erkan Dinç, Ankara: Pegem Akademi.
- Süt, A. (2019). Kötülük problemi üzerinden teizme yöneltilen eleştirilere karşı Alvin Plantinga'nın 'Özgür irade savunması'. (C. Erdemci, F. Ayğın, S. Can ve M. Sancar, Ed.) *İslam düşüncesinde ateizm eleştirisi* içinde (s. 371-392). Ankara: Elis Yayınları.
- Şener, H. (2018). Jean Meslier düşüncesinde ateizmin temel dayanakları ve eleştirisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27(1).
- Şimşek, S. (2018). Ortaöğretim öğrencileri arasında yaygınlaşan ateizm ve deizm düşüncesini önlemede din eğitiminin önemi. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Ağrı.
- Tillich, P. (2000). *İmanın dinamikleri*. (F. Terkan ve S. Özer, Çev.), Ankara: Ankara Okulu.
- Turan, İ. (2013). Gençlik döneminde görülen ahlaki sorunlar karşısında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin yeri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40.
- Uslu, F. (2016). *Felsefi açıdan imanı temellendirme*. Ankara: Ankara Okulu.
- Worrall, J. (2014). Bilim dini itibarsızlaştırır. (M. L. Perterson, & R. J. Van Arragon Ed.), *Din felsefesinde çağdaş tartışmalar* içinde (s. 83-120). Ankara: Elis Yayınları. (Orijinal basım 2005).
- Vural, M. (2003). *İslam felsefesi sözlüğü*. İstanbul: Elis Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. basım). Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, M. (2014). İnanç öğrenme alanları açısından lise Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının incelenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(3), 117-134.
- Yılmaz, S. (2016). İlahiyat fakültesi öğrencilerinin Türkiye'deki inanç gruplarına bakışı. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 57(1),103-144
- Yin, R. K. (2017). *Durum çalışması araştırması uygulamaları*. (İ. Günbayı, Çev.), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, (Orijinal basım, 2002).